

Az MKE Olvasószolgálati Szekciója 1999 decemberében tartotta – Budapestén az OMIKK-ban és Szentendrén a Pest Megyei Könyvtárban – kétnapos konferenciáját *Az információs társadalom kihívásai a könyvtárakkal szemben* címmel. Az igen sok rangos előadót és előadást felvonultató szakmai tanácskozás teljes anyaga várhatóan önállóan is megjelenik, számos része csak előszóban volt élvezhető, és így reprodukálhatatlan (többek közt azért is, mert az előadók hatalmas technikai apparátussal illusztrálták, bizonyos esetekben pedig nem is illusztrálták, hanem az eszközökre koncentrálták mondandóikat és azok üzenetét). Mi igyekeztünk a legjavából válogatni, és bár roppant sajnáljuk, hogy olyan „nagygyűk” szövegeit nem hozhatjuk, mint – csak példaképp említve – *Koltay Tibor, Szántó Péter, Stubnya György* vagy *Moldován István*, büszkék vagyunk arra, hogy három kiemelkedően magas színvonalú és a konferencián hatalmas sikert aratott előadást a következőkben olvasóink elé tárhatunk. Legégetőbb, legfontosabb gondjainkról, problémáinkról szól mind a három, lenyűgöző elmeállal, tájékozottsággal és sok tanulságot is felmutatva.

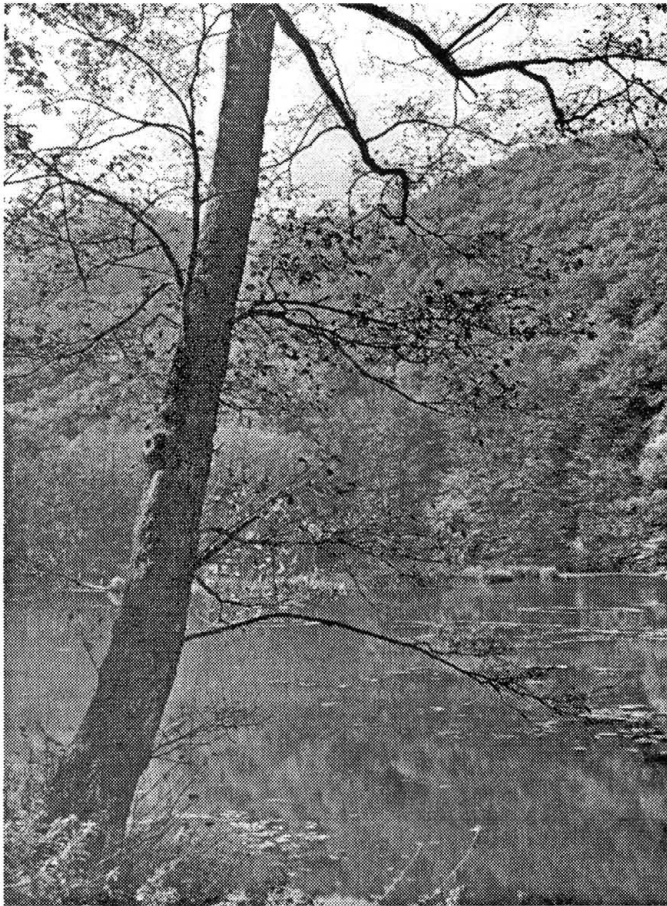
Hagyományos könyvtár – elektronikus könyvtár

A KÖNYVNYOMTATÁS feltalálásától és rohamos elterjedésétől fél évezred telt el, amíg megjelent a századfordulón-századelőn hazánkban az első Public Library elvű könyvtár, és újabb fél évszázadba került, amíg a „Sallai-Sebestyén”-ben megfogalmazódott, majd többé-kevésbé megvalósult a nyilvános könyvtári rendszer máig érvényes struktúrája. Itt tulajdonképpen abba is hagyhatnám, egy hosszabb lábjegyzetben utalva a Könyvtári Figyelő 1999. évi 2. számára, mindezekelőtt Tóth Gyula, Fogarassy Miklós, Futala Tibor, Nagy Attila, Kövendi Dénes, Rácz Ágnes tanulmányaira-szemléire, és persze Sallai István ma is változatlanul érvényes tanítására. Legfeljebb annyit tennék még hozzá, hogy a szövegekben megfogalmazott információ digitalizálása valószínűleg nem jelent akkora változást a nyomtatáshoz képest, mint amekkorát a kézírásoshoz képest jelent a nyomtatásos. Erről azonban lehet, bár nem nagyon érdemes vitatkozni. Nagy változás mindenképpen mind a kettő. A lényeg az, hogy ha a könyvnyomtatástól a modern könyvtári nagyüzem megjelenéséig – mert hiszen ennek egyik formája a Public Library; az egyetemi könyvtárak, a nemzeti könyvtárak, a nagy alapítványi és intézeti könyvtárak mellett – fél évezredet kellett várni, akkor a mai könyvtáros (és főleg egy mai könyvtári felettes hatóság) is várhat annak a megítélésével, hogy milyennek kell lennie egy totálisan digitalizált könyvtári nagyüzemnek. Az elektronikus könyvtári eszköz eddigi formái ugyanis lényegében beleférnek a „Sallai–

Sebestyén"-be. Amivel nem azt akarom mondani, hogy nem hoztak magukkal sok-sok új lehetőséget, gondot, részben már megoldott és még megoldatlan feladatokat. (Hiszen egyebek közt erről szól ez a konferencia.) De azt igen, hogy a modern könyvtári nagyüzem a maga gyarapító, feldolgozó, katalogizáló, referensz, szabadpolcigondozó részrendszereivel nem egyszerűen csak kínálkozott a számítógépesítésre, hanem szinte a Hypertext valamiféle tárgyasult előképe, „világi” mása volt.

Annyi máris nyilvánvaló, hogy a „könyvek” vagy általánosabban „szövegek” mellett – legyenek amúgy „hagyományosan” vagy „elektronikusan” rögzítettek vagy Hypertexteltek – erősen megnőtt és növekedni látszik az elektronikus eszközök, mindenekelőtt az internet alkalmazása következtében a „keresés” részaránya és tán jelentősége. Ezzel megint nem azt akarom mondani, hogy az „új” könyvtár a régi „olvasó” könyvtárral szemben valamiféle „kereső” könyvtár; hiszen például a Bibliothèque publique d'Information 1998-ban (a könyvtár 1997 novemberében nyílt meg) regisztrált 800 000 *entré*-jából (72%-ban *étudiants*) vett mintában mindössze 14–15% között ingadozott az internet-használat, holott a megkérdezettek nem voltak digitális analfabéták; rendszeresen használtak számítógépet, 18%-uk otthon kapcsolva internetre, 37% egyebütt. A könyvtárban mégis a „klasszikus” katalógust részesítették előnyben, természetesen számítógépre vitt formájában, a katalógus-képernyősoron. (Françoise Gaudet, Christophe Evans. La Bibliothèque Publique d'Information – Brantôme. Un cas de restructuration des publics par l'offre? *BBF* vol. 44, 1999, no. 4, pp. 31–38. Külön érdekes, hogy a könyvtáron kívül internetet használók közül a diákok és idegenek inkább „navigálásra” használták, keresgélésre, és inkább a munkanélküliek, egyéb inaktívok és nők használtak csak precíz, célzott keresésre.) És ez akár természetesnek is tűnhet, hiszen a könyvtári katalógusok (szerzői-, szak-, tárgyszó-, sorozat-, részcímes katalógusok) az adott állományra optimalizált keresőeszközök: méghozzá a megcélzottan túl számos „járulékos információhoz” is juttatják az olvasót, ha tud a katalógusban „olvasni”. Így az okos olvasó inkább csak akkor fog az internethez fordulni, ha a klasszikus katalógus adatain túl akar nyúlni, ha például az érdeklő, hogy egy másik könyvtárból mi hozható be az illető szerzőtől, netán megjelentek-e újabb munkái. Azaz az internet inkább a kibővített referens-funkciót veszi át; a kiadók, vendorok és nagy könyvtárak fokozódó honlaposodása-interaktivitása következtében egyre jobb hatásokkal.

Merőben más azonban a folyóiratok esete és problematikája. A tőke hamar felismerte a nagy folyóiratok Web-kiadásában rejlő üzleti lehetőségeket. A Web-előállítás sokkal kevesebbe kerül, mint a hagyományos papír-alak, s ugyanannyiért vagy majdnem ugyanannyiért eladható. Azonkívül a nyomtatott formával együtt forgalmazható a nyomtatott formánál néhány héttel korábbi Web-hozzájutás úgy, hogy a komplex szolgáltatás ára nem nagyon haladja meg a nyomtatott folyóirat előfizetési árát. Pl. az American Chemical Society kiadásában megjelenő Biochemistry előfizetési ára nyomtatott formában \$ 2212, Web-hiadás \$ 2323, a nyomtatott és Web kiadás együtt \$ 2654 plusz a postaköltség. A Biochemistry évenként 51-szer, összesen több mint 18 000 oldalon megjelenő mamut folyóirat, egyéni megrendelők vagy pláne ACS tagok az intézményi előfizetési árnál lényegesen olcsóbban juthatnak hozzá.

A Web-kiadás tehát ugyanúgy elsősorban a nagy egyetemi, intézményi, kutató-intézeti könyvtárakra számít, mint a nyomtatott kiadás. De igyekszik kihasználni a csak az elektronikus (CD-ROM vagy Web) formához társuló előnyöket. Az American Mathematical Society például kiadta a *Mathematical Reviews* és a *Current Mathematical Publications* évfolyamait visszamenőleg 1940-ig; a *Math. Rev.* 1940–1979 közötti köteteinek több mint nyolcvanezer oldaláról csaknem 1 400 000 review kereshető az adatbázisban; és a rendszer folytatódik, még nagyobb számokkal, naprakészen. Az internet-forma (MathSciNet) kurrens évi előfizetése \$ 1775, de consortium-konstrukcióban jelentős megtakarítás nyerhető. Az adatbázisba való belépés (access) egyszeri előfizetése \$ 5849. A CD-ROM formában (MathSciDisc), amihez kereső szoftver jár, a teljes Backfile (1940 – 1992) ára \$ 3525, a currens file (1993 – jelen) előfizetése évi \$ 1975. A kurrens MathSciDisc előfizetői évi 625 dollárért nyerhetnek belépést a MathSciNet-be.

Az elektronikus folyóiratkiadás tehát új használói lehetőségekkel kecsegtető, nagyon nagy üzlet; s így valószínűleg ugyanúgy formálni fogja a könyvtárak arculatát, mint ahogyan a nyomtatott folyóiratok is formálták. A tudományos társasá-

gokhoz kapcsolódó kezdeteiktől (17. század második fele) a 18. századi felvirágzásukon át a 19. század nagy (szak)folyóirat „robbanásáig” a folyóiratok és periodikák egyre fontosabbakká váltak a különféle tudományos és egyesületi könyvtárakban: a modern könyvtári „nagyüzem” kialakulásában nem csekély szerepe volt az egyre inkább a nagy könyvtárakra számító új és újabb folyóiratoknak és évkönyveknek. De milyen lesz a mostani átalakulás? Kiszorítják-e idővel a feltehetően olcsóbbá váló elektronikus folyóiratok az ezután is valószínűleg egyre dráguló papírfolyóiratokat?

A kérdésre egy interjúban Maurice Long, az elektronikus folyóirat-kiadás egyik fő kezdeményezője határozott „nem”-mel felelt. Ahogyan a Boeing 707 nem szorította ki a nagy óceánjárókat, sőt inkább egy virágzó új luxus-óceánjáró-turizmust teremtett, s ahogyan a tévé se szorította ki a rádiót, de még a hagyományos mozi se, csak éppen egy új, kisebb kamara-mozi féleség elterjedéséhez vezetett, úgy az elektronikus folyóirat-kiadás se fogja kiszorítani a papírfolyóiratokat, csak éppen kisebb csoportoknak fog készülni – meglehet, még több – papírfolyóirat. „Azt hiszem – mondotta Long – az *online* elérhető információ már pusztán tömegével keresletet fog teremteni újabb régi jó ódivatú folyóiratok iránt, amelyek jobban megfelelnek kicsi egyetemi vagy tudományos körök igényeinek.” Az azonban kétségtelennek látszik, hogy pár éven belül minden kiadó a folyóiratai digitális verziójával is piacra fog lépni, és „majdnem minden kurrens folyóirat-információ elérhető lesz valamilyen online digitális formában.” Az viszont egyáltalában nem valószínű, hogy minden tudományos információ csak online formában lesz elérhető. „Lehetséges, hogy az inkább adatokat, mintsem információt tartalmazó folyóiratok megszűnnek majd nyomtatott formában; ám úgy vélem, hogy az olvasás ergonomiájából következően a nyomtatott lapnak általában még igen hosszú jövője lesz. A nyomtatás helye persze változhat, és elképzelhető, hogy helyileg történik majd. De gyanítom, hogy kényelmesebb lesz szabályos időközönként postán kapni a kész folyóiratszámot, mintsem helyben nyomtatni.” Mindez azonban a jövő titka, a kereslet és a kínálat, a piac törvényei majd kialakítják, mint ahogy kialakították kiadók, kereskedők, könyvtárak, könyv- és folyóirathasználók kölcsönhatásaikkal a modern könyvtári nagyüzemet. Nem kell mindent előre pontosan látni akarni. „Az okos könyvkiadó nem fogja feledni Lewis Carrol szavait:

Tekintsd az értelmet és
a hangok jönnek majd szép sorba.”

(The impact of new technology on journal publishing and document delivery – publisher’s perspective. An interview with Maurice Long. *Interlending and Documentary Supply*, vol. 27, 1999, pp. 104–107.)

Nem kell tán mondani, hogy az okos könyvtáraknak se árt észben tartani Lewis Carrol sorait. De az kétségtelen, hogy a komputerizációs kihívás máris ugyancsak átalakította és még sokkal jobban át fogja alakítani a hagyományos könyvtári nagyüzemet. Az talán ma már elmondható, hogy a könyvtárak nem lesznek egy globális „McWeb” lokális étkezőbárjai. A hagyományos könyv se látszik kimenni a divatból; egyre több kiadó egyre több nyomtatott könyvet jelentet meg, egyre drágábban. Akadnak kiadók, melyek a könyv jóval drágább keménykötésű formájához nyomban csatolják CD-ROM változatát is, de általában a CD-könyv szétválik a nyomtatottól, mintha egy-két évtized után, pontosan úgy, mint egykor nyomtatott könyv, kezdené megtalálni saját formáját és területeit, ahogyan és ahol már nem

egyszerűen csak „versenyképes” a nyomtatott könyvvel, hanem hatékonyabb is lehet. Mindenféle adatbank természetes közege az elektronikus forma; de például a Springer Verlag már jó néhány éve interaktív oktatóprogramok egész sorát adta ki az orvostudományok, a matematika, a computer science, a fizika, a kémia, az élettudományok, a föld- és környezettudományok területén. A programok egy része multimediális, kivált az orvosi tudományok és a diagnosztikus praxis esetében. Anatómiai, sebészi, radiológiai atlaszok úgyszintén hálás témák CD-ROM-ra, hasonlóképpen geográfiai atlaszok is, valamint programok tematikus térképek készítésére. Multimediális CD-k gyorsan terjednek az ismeretterjesztő irodalomban; nálunk ezen a téren úttörő a Typotex *Az univerzum története* című CD-je. Megjelentette CD-ROM-on a Typotex Sain Márton nagy matematikatörténetét, a *Nincs királyi út-at* is; a könyv és a CD összehasonlítása szépen mutatja a CD előnyeit keresési és kombinációs lehetőségek tekintetében.

Az elektronikus könyv- és folyóiratkiadás kihívására legelőször a nagy tudományos és kutatóintézeti könyvtárak reagáltak. Itt természetesen a Web-kiadás kerül előtérbe, már csak a gyors megjelenés miatt is, de nem utolsó sorban más, részben (még) ingyenes internet-szolgáltatások miatt is. De nincsenek általánosan elfogadott elvek, minden nagy könyvtár saját szempontok szerint mérlegel, egyre inkább a költségek szerint. Az archiválás gondjai sem oldódtak meg automatikusan az elektronikus kiadással; valószínűleg szorosabb és okosabb kooperációra lenne szükség a kiadókkal. Kiadók, vendorok, könyvtárak viszonylatában mintha kialakulóban lenne egy afféle egymásra kölcsönösen reagáló szerves kapcsolat. Mint amilyen a könyvnyomtatás első egy-két századában megszokott volt? Ki tudja. Mindenesetre az első nagy digitális láz csillapodásával sokan úgy vélik, hogy a nyomtatott forma még sokáig fennmarad, még a folyóiratok esetében is. „Nem lepődnék meg – írja az elektronikus kiadásban igencsak érdekelt Long –, ha az, ami történni fog, valami ilyesféle lenne: a kutató naponként bekapcsolja komputerét, és saját »portáljával« kezdve megkeresi a neki szükséges információkat, és minden egyebet figyelmen kívül hagy. Speciális szakterületének havonta érkező papiros folyóirata az, ahol nemcsak őt közvetlenül érdeklő cikkekre számíthat, hanem párhuzamos vagy rokon területeken elért haladásról beszámoló közlésekre is. Ismét: ki tudja?”

Az embernek Krúdy Gyula jut az eszébe, aki a telefon első nagy elterjedése idején az új eszköz dicséretére írt tárcáját (vagy reklámját?) azzal végzi: „Fruzsina csókolózni tudott telefonon”. Jós szavak, de azért Gyula úr bizonyosan nem gondolta, hogy az elektromos forma kiszorítja a hagyományost.

Vannak azonban, akik úgy vélik, hogy a hagyományos könyv- és folyóiratkiadás s vele a hagyományos könyvtári nagyüzem, a „modern” könyvtár esztendei meg vannak számlálva. Megmarad valamilyen formában persze a könyvtár, még akkor is, ha már – és ez nem lesz hamar – minden nemzeti könyvtár és egyéb nagykönyvtár állományát fel is vitték egy virtuális világkönyvtárra, hisz a jövőendő kutatások nem veszíthetik el a forrásokat. Ez azonban már afféle levéltári szerep lesz, nem aktív könyvtár-szerep. Az aktív könyvtár inkább fog emlékeztetni a mai internetes-telekommunikációs pénzügyi és üzleti tranzakciók világára. Ez a világkönyvtár vagy helyesebben Cyberspace-könyvtár természetesen nem zárna ki helyi könyvtárak lehetőségét a reális térben, mint ahogyan az elektromos presszógépek se szorították ki teljesen a kávéházakat. Ezek azonban bizonyos értelemben

már társadalmi luxust képviselnének. „Ha az első könyvtárak szenvedélyes tudósoké és felvilágosult amatőröké voltak, a holnap nyilvános könyvtárai, a könyvtárosok választásainak, kompetenciáinak és preferenciáinak titkos architektúrája szerint rendezve, furcsa bár, de hasonlítanak hozzájuk,” véli Joel Roman. (Des Bibliothèques pour une culture vivante. BBF, vol. 44, 1999. no. 2, pp. 10–12.) Van viszont, aki ezzel az arisztokratikus képpel szemben nagyon is gyakorlati jellegűnek képzei a holnap könyvtárát, amelynek inkább az a szerep jutna, mint a maga korában Diderot Enciklopédiájának: „elérhetővé tenni egy külső tudást, amelyet mértéke elérhetetlenné tett”. A technikai megoldás most persze más, mint Diderot korában volt. Akkor a tudás reprezentációja – az elérhető képe – szakemberek tömör esszéiben konkretizálódott; a Cyberspace-könyvtárban, a mai Internetciklopédiában intézmények számítógépeiben, „ahol a tudás nem csupán megőrződik, de kezeltetik is és szüntelenül átalakítatik. Totalizálni kell, ítélni, törölni, kizárni, bevenni. Kétségkívül ilyesféle a modern könyvtár szerepe.” (Sylvain Aureau. Pour une nouvelle encyclopédie. BBF, vol. 44, 1999, no. 2, pp. 8–9.)

Mások szerint viszont a holnap könyvtárának nem múltján kéne merengenie, hanem a mai globalizálódó internetes kereskedelmet kéne példájául tekintenie. Ennek a kereskedelemnek különben egyik legdinamikusabb ága éppen a digitális folyóiratkiadás és -kereskedelem; a könyvtárak, akár tetszik, akár nem, előbb-utóbb ennek a „hálóján” fognak lógni. Ebben a modellben a könyvtárak a vendorokon keresztül informálják a kiadókat a keresletről, akik azután – megintcsak a vendorokon keresztül – szállítják a megfelelő kínálatot. Jó tanulóprogramokkal néhány évi rendelés-szállítás alapján a folyamat optimalizálható lesz, és akkor a könyvtárak akár megspórolhatják a gyarapító munkát. „Ha meg akarjuk érteni, milyen lesz a fejlett digitális könyvtár, és milyennek fogják látni jövőendő használói, azt kell figyelni, amit a kereskedelmi interneten ma vállalkozók csinálnak, és amiről álmodnak.” (Ronald J. Heckart. Imagining the Digital Library in a Commercialized Internet. The Journal of Academic Librarianship. vol. 25, 1999, pp. 274–280.) Ahogyan például az internet-kereskedelemben mindinkább előtérbe kerül a *self-sufficiency*, az ön(magában)elegendőség elve, úgy „a digitális könyvtárba segítő-eligazító vonások egész sora fog beépülni, és ezek a vonások feltehetően elegendőek lesznek [a használatához],” mindenféle direkt kontaktus nélkül. Vagy ahogyan az internet-kereskedelemben egy jól ismert program, a „collaborative filtering”, a használók véleményét ízléspreferenciák szerint osztályozza, és ennek alapján azután ajánlatokat tesz, úgy egy hasonló program a digitális könyvtárban „asszociációk után nézhet a keresések kulcsszavai és a használók által leginkább használt eszközök között, és a használót közvetlenül küldheti a legerősebb asszociációkkal bíró eszközökhöz.” Persze előfordulhat, hogy félrevezeti, de általában hatásosan lerövidíti a keresést.

Számos példát felhoz Heckart; sőt megemlíti egy „e-book” vízióját is, amellyel bárki, bárhol bekapcsolódhat a digitális könyvtárba; minden használó a maga könyvtárosa lehet. Nem feledkezik meg a tulajdonjogi és megfordítva: a személyiségi jogi nehézségekről sem, de ezeket nem látja elriasztónak. A digitális könyvtár jövője, véli, attól fog függeni, hogy megtalálják-e benne az olvasók a megbízhatóságnak és a tisztességnek azt az otthonos légkörét, mint a hagyományos könyvtárakban. „Az épített könyvtárak létezésükkel magával a szándékos elfogulatlan-ság identitását sugallták. Amint a használó átlép a kapun, a tisztesség és a pártatlan-

ság várakozása fogja el, kiváltképpen az, hogy az állomány beszerzését és bemutatását nem kereskedelmi haszon motiválja, és tudja, hogy segítséget kap az információkeresésben. De mi utal ezekre a digitális könyvtárban? A honlap kapuja gyorsan eltűnik, és a használó a virtuális cyberspace-ban követ kapcsolatokat.”

De végtére nem megszokás kérdése az otthonosság? Nem lehetne a digitális könyvben a „kapu” a képernyő? „A jártasság a képernyőn és a jelenségek, amelyek az *enter*-t követik, ugyanazt a megértés-élményt kelthetik, mint az épített könyvtárak, és a használó a digitális könyvtárat ugyanúgy méltónak tarthatja bizalmára.”

De miért kéne elválasztani a kettőt? A kérdés sokkal inkább az, „hogyan adaptálunk egy intézményt, amely a könyvnyomtatás-tradíció körül nőtt fel, a kívánt szolgáltatás teljesítésére az erősen komplex és folyékony digitális környezetben?” (Donald Beagla. *Conceptualizing an Information Commons*. *The Journal of Academic Librarianship*. vol. 25, 1999, pp. 82–89.) Az angolszász egyetemi könyvtárakban a megoldás az Information Commons, egy elektronikus „pub”, amely az információkeresés és -gyűjtés nyomtatott és elektronikus eszköztárát az információ feldolgozásával egészíti ki, ugyanazon helyen. „Ezelőtt a könyvtárban a hallgatók összeszedték az információt (pl. könyveket, online adatokat), és elvittek, hogy csináljanak vele valamit. Most tanulmányokat írhatnak, táblázatokba foglalhatnak adatokat, Web-oldalakat tervezhetnek és kollaborálhatnak komputereket használva anélkül, hogy ki kellene lépniük a könyvtárból. Ez a kutatás és tanulás másféle, mindent egy helyen (one-stop-shopping) módjára vezet, amely erősen megnövelte a könyvtárhasználatot. De megnövelte a könyvtárosokkal szembeni követelményeket és várakozásokat is. (Martin Halbert. *Lessons from the Informations Commons Frontier*. *JAL* vol. 25, 1999. pp. 90–91.) Igaz, nem mindenki tetszését nyerte meg. Egy tekintélyes professzor, miután töviről-hegyire megnézett mindent, gondterhelten fordult a referenshez: „És hol van a könyvtár?”

Vekerci László

Hogyan tud az új kihívásoknak megfelelni egy közművelődési könyvtár?

Szekciós programunk egyértelműen sugalmazza a kihívás szónak mint fogalomnak egy a mai témakörre – azaz a számítástechnikára és annak könyvtári alkalmazásaira – szorító érzelmességét. Ám azt is gondolom, hogy a könyvtári szakmának ennél lényegesen több gonddal, problémával kell manapság szembenéznie. Tehát más kihívások is vannak.

Olvasószolgálati szekció vagyunk: a nevünkben is kiderül két nagyon fontos fogalom: az egyik az *olvasás*, a másik a *szolgálat*. Engedtesse meg, hogy kicsit megkerülve a mai napra rendelt evangélium fontosságát és nem a teljesség igényével kibontva, más kihívási alternatívákat is megemlíthessek, hogy ne csupán a számítástechnikai és könyvtári értelemben vett peremvidékei határozzák meg ezen általam tisztelt szakmai közösség előtti hangosan gondolkodásomat.